

Skola i skuggan: Privatundervisningen i Stockholm 1735

Hanna Östholm

Abstract • School in the shadow: Private education in Stockholm 1735. During the early eighteenth century, private education was a more significant sector of the educational market than was public education, regarding the number of students and teachers, the presence of female students and teachers, the social background of the students, and the introduction of a more diverse and modern curriculum. Hitherto, little has been known of the actual scope or general conditions of private education, which has been over-shadowed by studies of public education. The article maps private education through the Stockholm Church Consistory's (*Stockholms stads konsistorium*) thorough inventory of private teachers in the capital of Sweden during 1734–36, providing information of both suppliers and consumers within the private sector of the educational market, as well as of the practice and functions of private education in early modern time.

Keywords • private education [privatundervisning], eighteenth century [1700-talet], early modern [tidigmodern], Stockholm

Introduktion

Informatorn är välbekant för den som studerar tidigmodern historia. Under 1700-talet var privatläraren allestädes närvarande i Europa – man har talat om ”informatorsarmén” och det ”lärda proletariatet”.¹ På svensk botten möter man ofta personer som varit privatlärare under studentåren, eller i sin barn- eller ungdom haft informator eller guvernant (lärare som bor i elevens hem). Utöver det grundläggande, att undervisa ett eller flera barn i något eller några läroämnen, är de närmare villkoren för privatundervisningen mycket litet utforskade. Det är framför allt privatundervisningen inom högreståndskretsar som vi vet något om; den har lämnat spår i källorna, men då i individuella fall. De privata skolformer som begagnades av de mindre välbeställda har bara undantagsvis avsatt bevarad dokumentation, till skillnad från den offentliga undervisningen. Privat undervisning har hamnat i skuggan av den publika.²

1 Daniel Roche, *Les Républicains des lettres: Gens de culture et Lumières au XVIIIe siècle* (Paris: Fayard, 1988a), 331; idem, “Le précepteur dans la noblesse française. Instituteur privilégié ou domestique?” i *Problèmes de l'histoire de l'éducation: Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma – la Sapienza* (Rome: École Française de Rome, 1988b), 14; David Sjöstrand, *Maria skola: Ett bidrag till Stockholms skolhistoria* (Stockholm, 1882), 62.

2 Jean-Luc Le Cam, ”Über die undeutlichen institutionellen Grenzen der Elementarbildung: Das Beispiel des Herzogtums Braunschweig-Wolfenbüttel im 17. Jahrhundert,” i *Elementarbildung und Berufsausbildung 1450–1750*, red. Alwin Hanschmidt (Köln: Böhlau, 2005), 47; Thomas Töpfer, *Die 'Freyheit' der Kinder: Territoriale Politik, Schule und Bildungs-vermittlung in der vormodernen Stadtgesellschaft. Das Kurfürstentum und Königreich Sachsen 1600–1815* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2012), 181; se Mark Bray, *The Shadow Education System: Private Tutoring and Its Implications for Planners* (Paris: Unesco, 2007).

Hanna Östholm has a PhD in History of Science and Ideas, Uppsala University, Sweden.

Email: ostholm.hanna@gmail.com.

Denna artikel behandlar privatundervisningen som bedrevs i Stockholm vid mitten av 1730-talet, dess deltagare, utbredning och utformning. Frågeställningarna har kartläggningskaraktär; *hur många, vilka, var* och *hur* måste besvaras innan vi kan röra oss mot mer problematiserande frågor. Kartläggningens utgångspunkt är ett tidigare oanvänt källmaterial, Stockholms stads konsistoriums inventeringar av privatlärare 1734–36. Frågeställningarna besvaras utifrån konsistoriets uppgifter om de individuella lärarna. Det anges i vilken församling (stadsdel) de bodde och verkade, om de studerade, hade haft annat arbete och varifrån de kom. Ibland har uppgifter om eleverna och undervisningen noterats. Det fanns olika sätt att arbeta som privatlärare och utifrån källmaterialet kan även formerna för lärarens arbete ringas in.

Mellan 1682 och 1803 gjorde Stockholms konsistorium återkommande inventeringar av privatlärare. Här finns källor som lämpar sig för generaliseringar och statistisk behandling av privatundervisningen, men de har inte använts i särskilt stor utsträckning.³ Jag har för denna artikel sammanställt och analyserat uppgifter från inventeringen 1734–36. I studien har detaljerade uppgifter på individnivå aggregerats och därigenom gjort det möjligt att nå mer välgrundade slutsatser om den tidigmoderna privatundervisningen.⁴

Av intresse är förstås i vilken utsträckning man kan generalisera om den tidigmoderna privatundervisningen utifrån ett källmaterial med så tydliga geografiska och kronologiska gränser. Tidigmoderna städer skiljde sig från landsbygden på flera sätt. Bland annat var utbudet större i städerna av både offentlig och privat undervisning. Det här nyttjade källmaterialet har en fördel i att det är relativt omfattande och visar på variationer som sannolikt kunde förekomma även på mindre orter. Att en större stad som Stockholm kunde uppvisa så många sorters undervisning underlättar också jämförelser med den privatundervisning som gavs på andra orter.

Tidigare forskning, perspektiv och begrepp

Givet privatundervisningens omfattning är svensk forskning om denna liten; enskilda studier har berört privatlärare inom högre utbildning, sekundärutbildning, det sena 1600-talets primärundervisning, 1700-talets språk- och handelsutbildning, eller, grundligare, 1800-talet.⁵ Kunskap i övrigt om privatundervisningen, särskilt

3 Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850* (Lund: Arkiv, 1986), 95 f, använder inventeringarna 1684, 1687 och 1694 för att beräkna att 58 procent av sammanlagt 1 807 elever fick privatundervisning i Stockholm. Se även D. Sjöstrand (1882), 152–57; O. A. Stridsberg, *Anteckningar till en historik öfver Klara skola i Stockholm 1649–1880* (Stockholm: I. M. Göthes bokh., 1880), 50f; Carl Björling, *Katarina skola: Bidrag till kännedomen om Stockholms läroverk* (Stockholm: Norstedt, 1913), 28, 100f.

4 Hanna Östholm och Benny Jacobsson, ”Informatörer i Stockholm,” 1700-talssällskapets konferens ”Vardagsliv,” Uppsala 2015-05-08 (manuskript); Hanna Östholm och Benny Jacobsson, ”Skola i skuggan: Privatundervisning under 1700-talet,” Utbildningshistoriska seminariet, Institutionen för pedagogik och didaktik, Stockholms universitet, 2016-10-27 (manuskript). Jämför även Elisabet Hammar, *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807. Undervisningssituationer och lärare* (Stockholm: Fören. för svensk undervisningshistoria, 1981), 47; Sandin (1986), 96.

5 Om studieresor, Lars H. Niléhn, *Peregrinatio academica: Det svenska samhället och de utrikes studieresorerna under 1600-talet* (Lund: Liber Gleerup, 1983); om läroverks- och gymnasieelevers privata undervisning, Magnus von Platen, *Privatinformation i skolan. En undervisningshistorisk studie* (Umeå: Umeå universitetsbibliotek, 1981); Sandin 1986, 94ff (men inte mycket om 1700-talets första decennier); Hammar (1981); Gustaf Kaleen, *Huvuddragen av den svenska handelsundervisningens historia fram till år 1830* (Stockholm: Uppsala universitet, 1952). Om

1700-talets, bygger mestadels på tillfälligt eller anekdotiskt material. Litteraturhistorikern Magnus von Platen avsåg för några decennier sedan att skriva en monografi om informatoryrket, men konstaterade ”vittnesbördens karaktär av mjukdata. Memoarer och gamla levnadsteckningar ger genrebilder men sällan rent faktiska uppgifter, man får levande interiörer men ingen statistik.”⁶ Forskning om guvernanter och språklärare har byggt på liknande slag av ”mjukdata”, källor från enskilda personer, företrädesvis av adligt stånd.⁷

Den (upplevda) bristen på adekvat källmaterial har varit en faktor när den privata undervisningen ställts i skuggan, men man bör inte heller bortse från en historiesyn där privat och offentligt värderats olika – det förra ses som tillfälligt, det senare som mer permanent – och där forskare, i ett slags segrarnas historieskrivning, valt att söka de offentliga institutionernas bakgrund och framväxt framför att behandla äldre perioders utbildningssystem med utgångspunkter i dess samtid.⁸ Oavsett anledning är resultatet att utbildningshistorisk forskning, svensk och internationell, främst har behandlat publikt skolväsende, lagstiftning, reformer och pedagogik, medan privatundervisning berörts i förbifarten och omfattningen sannolikt underskattats.⁹

Kortare studier av informatorer finns från olika länder, vanligen i högrestatus- och elitmiljöer.¹⁰ Studier av kvinnliga elever och lärare berör oftare privatundervisning, då kvinnor sällan hade tillträde till publika skolor.¹¹ I synnerhet ger Irene Hardach-Pinkes monografi *Die Gouvernante* (1993) en samlad presentation av en yrkeskategori, liknande den som Magnus von Platen ville åstadkomma. Hardach-Pinkes studie är kvinnohistorisk (jämförelser med manliga privatlärares villkor saknas alltså), men i gengäld är tidsspannet stort. Studier av undervisning i moderna språk, som mer sällan gavs vid publika skolor, leder på liknande sätt till att privatundervisning behandlas.¹²

1800-talet, se Peter Bernhardsson, ”Mästaren och marknaden. 1800-talets privata språkundervisning i Stockholm,” *Praktiske Grunde: Nordisk tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab*, nr. 4 (2010); idem, ”Privatundervisning som familjeföretag i 1800-talets Stockholm,” *Vägval i skolans historia*, nr. 3 (2015); idem, *I privat och offentligt: Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016).

- 6 Platen (1981), 5; en kort tentativ artikel är idem, ”Informatorn,” *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* 76 (1994), 35–47.
- 7 Marianne Jersdal, ”Skapt som en guvernant: Något om guvernanter i Sverige ca 1740–1940,” *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* 76 (1994), 49–66; i viss mån Hammar (1981), 27ff, 36ff. En annan slags studie är Christoffer Åhlman, *Mötet med det skrivna ordet: Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019), som adresserar hur läs-, skriv- och räknekunskaper gav avkastning i form av t.ex. arbete med undervisning och inom näringar, tillåtelse att ingå äktenskap, etc.
- 8 Jämför litteraturoversikten i Bernhardsson (2016), 16–21, där han också poängterar att Magnus von Platen (1981) avviker från detta mönster.
- 9 T. ex. John Lawson och Harold Silver, *A Social History of Education in England* (London: Methuen, 1973), 196–203.
- 10 T. ex. Roche (1988a); (1988b).
- 11 James C. Albisetti, Joyce Goodman, och Rebecca Rogers, red., *Girls' Secondary Education in the Western World: From the 18th to the 20th Century* (New York: Palgrave Macmillan, 2010); Ruth Brandon, *Other People's Daughters: The Life and Times of the Governess* (London: Weidenfeld & Nicolson, 2008); Michèle Cohen, ”Familiar Conversation: The Role of the 'Familiar Format' in Education in Eighteenth and Nineteenth-Century England,” i *Educating the Child in Enlightenment Britain: Beliefs, Cultures, Practices*, red. Mary Hilton and Jill Shefrin (Farnham, England: Ashgate, 2009); Isabelle Brouard-Arends och Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval, red., *Femmes éducatrices au siècle des Lumières* (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007); se även Leonore Davidoff and Catherine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780–1850* (London: Hutchinson, 1987).
- 12 Hammar (1981); Bernhardsson (2016); Ingar Bratt, *Engelskundervisningens framväxt i Sverige: Tiden före 1850*, *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* 57 (Uppsala: Fören. för sv. undervisningshistoria, 1977).

På senare tid har privatundervisning emellertid studerats som en fundamental komponent i primärundervisningen.¹³ Ledande är Thomas Töpfers undersökningar;¹⁴ hans avhandling (2012) är en banbrytande studie om 1600- och 1700-talets Sachsen som utreder tidens brokiga skolväsende, där både privat och offentlig undervisning rymdes.

Spörsmål kring privata och offentliga verksamheter är av intresse och debatterades redan under tidigmodern tid, som Mats Hallenberg och Magnus Linnarsson lyft i en artikel som behandlar ”det allmänna bästa”. De debatter som tas upp är frihetstidens om tulluppbörd och gatubelysning samt 1800-talets om kommunikation och renhållning. Artikeln jämför i princip det offentliga med det statliga.¹⁵ En annan definition kunde vara att det offentliga föreligger på både nationell och lokal nivå – staten, kyrkan, staden och socknen – medan det privata förs till enskilda hushåll och individer.

Gränsdragningen mellan privat och offentlig undervisning borde ske utifrån huvudmannen: enskilda respektive staten och kyrkan. Konsistoriet kallade inte lärare som undervisade i stadens skolor och läroverk, vid barnhusets skola eller hovets utbildning för pager, utan personer som arbetade utanför dessa ramar, ofta i hushåll. Men de kallade inte heller hantverkare och handelsmän som utbildade lärlingar och gesäller – utbildning i hantverk och handel föll tydligen utanför konsistoriets tolkning av undervisning. Här öppnar sig en i sig intressant diskussion om vad undervisning och utbildning ansågs omfatta, men som skulle föra för långt ifrån artikelns utgångspunkter, och vara omöjlig utifrån det nyttjade källmaterialet.

Det är viktigt att komma ihåg att den grundläggande undervisningen enligt gällande kyrkolag ålåg föräldrarna. I första hand skulle individen lära sig grunderna, katekesen och innantilläsning, i hemmet, alltså privat. Att anlita skolmästare, klockare eller andra lärare var ett andrahandsalternativ. De nämnda kunskapskraven uppfylldes, som bland annat Daniel Lindmark kunnat visa, i stor utsträckning. Krav på skriv- och räkneskaper tillkom först senare.¹⁶

Liksom Töpfer ser jag privatundervisningen som en betydelsefull del av tidens skolsystem. Det är tacksamt att med konsumtionshistoriskt perspektiv analysera detta system som en bildningsmarknad, för att samtidigt förtydliga privatundervisningens funktioner för de olika aktörerna.¹⁷ Därigenom placeras privatlärare tillsammans med

13 Privatlärare inkluderas föredömligt i Charlotte Appel och Morten Fink-Jensen, *Da læreren holdt skole: Tiden før 1780*, Dansk skolehistorie 1 (Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 2013).

14 Thomas Töpfer, ”Schulwesen und städtische Gesellschaft. Grundprobleme der Bildungsgeschichte des 18. Jahrhunderts am Beispiel Leipzigs,” *Historisches Jahrbuch* 127 (2007), 175–207 ; idem, ”Das niedere Schulwesen zwischen vormodernen Bildungsstrukturen und aufgeklärten Reformmassnahmen im 17. und 18. Jahrhundert,” i *Erleuchtung der Welt. Sachsen und der Beginn der modernen Wissenschaften*, red. Detlef Döring (Dresden: Sandstein, 2009); idem (2012).

15 Mats Hallenberg och Magnus Linnarsson, ”Vem tar bäst hand om det allmänna? Politiska konflikter om privata och offentliga utförare 1720–1860,” *Historisk tidskrift* 136, nr. 1 (2016).

16 Om kyrkoordningen, se Wilhelm Sjöstrand, *Pedagogikens historia 3:1: Sverige och de nordiska grannländerna under frihetstiden och gustavianska tiden* (Lund: Gleerups, 1961), 258f; om svensk läskunnighet före folkskolan, se Egil Johansson, *The History of Literacy in Sweden: In Comparison With Some Other Countries*, 2. ed. (Umeå: Universitetsbiblioteket, 1977), 58; Daniel Lindmark, ”Sann kristendom och medborgerlig dygd”: Studier i den svenska katekesundervisningens historia, (Umeå: Arbetsnheten för religionsvetenskap, 1993), 27, 71 och idem, *Penman, plikten, prestige och plogen: Den folkliga skrivkunnighetens spridning och funktion före folkskolan* (Umeå: Institutionen för religionsvetenskap, Univ., 1994).

17 ”Marknad” som tidigmodernt begrepp är avsett att leda tankarna i riktning dels mot funktionerna

offentliga lärare och offentliga skolor på utbudssidan. Uppdragsgivare (ofta föräldrar) och elever, som nästan alltid hör till samma hushåll, står för en form av kultur- eller tjänstekonsumtion. Givetvis är villkoren för föräldrar och elever inte jämlika; det får förutsättas att de vuxna som betalar för privatundervisningen också står för valet av skolform och lärare – de köper och väljer. Eleverna konsumerar utbildning så till vida att de förväntas lära sig det lärarna tillhandahåller. Även om individerna i hushållet konsumerar på olika sätt kan man alltså ställa en konsumentsida mot en utbudssida.¹⁸

I privatundervisningen hade uppdragsgivarna/föräldrarna större inflytande på innehåll och utformning än i den statskyrkligt organiserade, offentliga skolan, vilken reglerades i lagtext och skolordningar, och ännu var inriktad på den lärda och kyrkliga utbildningsbanan. Uppdragsgivarnas inflytande utövades i privatundervisningen dels genom val från lärarutbudet, dels genom direktiv till läraren om utbildningen. Här fanns ett förhandlingsutrymme för uppdragsgivare och lärare; men i likhet med den offentliga skolan var elevernas inflytande sannolikt lågt.

Vissa begrepp bör klargöras, som användes inom den tidigmoderna utbildningskursen. Begreppen *undervisning* och *information* kunde användas synonymt. En *informatör* var alltså en lärare, vanligen en lärare anställd inom ramarna för ett hushåll. Läraren kunde också benämnas *preceptor* – även inom det offentliga skolväsendet. Verbet *undervisa* kunde ersättas med begreppen *informera* och *preceptorera*.¹⁹ Vissa av lärarna i konsistoriets inventering drev skolor, som konsistoriet sammanförde under beteckningen *pedagogier* (barnskolor), ett begrepp som också användes inom den offentliga sfären. *Guvernanten* var en kvinnlig lärare (med den manliga motsvarigheten *guvernör*) anställd inom ett hushåll, men sådana förekommer inte i det här aktuella källmaterialet. Barnflickor och kvinnliga språklärare nämns inte heller här. I samtiden förekom också *språkmästare*, *räkнемästare*, *läsgumma* och *skolmoster* som vanligen inte var anställda som inneboende i ett hushåll och mer sällan arbetade inom det offentliga skolsystemet.

Inventeringen av privatlärare i Stockholm 1734–36

Inventeringen föranleddes av en kunglig förordning 1733 riktad till samtliga domkapitel. Skälen till förordningen var flerfaldiga. Sedan 1600-talets senare del förekom klagomål från domkapitel och offentliga skolor, över att lärare utanför det offentliga

av utbud och konsumtion (här av tjänster), dels mot naturhushållningens ekonomi. Den som är mindre bekant med tidigmodern tid associerar möjligen ordet marknad till liberalismens ”fria marknad,” men det fanns givetvis en marknad redan innan 1800-talets avregleringar av handeln och ökande bruk av pengar. ”The recent shift away from the idea of centrally planned public systems and toward market-based models of schooling opens new territory for scholarship in the history of education.” Nancy Beadie, ”Toward a History of Education Markets in the United States: An Introduction,” *Social Science History* 32, nr. 1 (2008), abstract. Se även Ulrike Krampfl, ”Éducation et commerce à Paris à la fin de l’Ancien Régime: L’offre d’enseignements de langues modernes,” *Histoire de l’Éducation*, nr. 1–2 (2014), 135–56.

18 Jämför till exempel Jan De Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Woodruff D. Smith, *Consumption and the Making of Respectability, 1600–1800* (New York: Routledge, 2002).

19 Konsistoriets inventeringar samt uppslagsorden ”Information,” SAOB (1933), spalt I 442, band 12; ”Informatör,” SAOB (1933), spalt I 444, band 12; ”Pedagogi,” SAOB (1952) spalt P 522, band 19; ”Preceptor,” SAOB (1954), spalt P 1681, band 20. Se även ”Privat /.../ c) om undervisning,” SAOB (1954), spalt P 1896, band 2; ”Barn,” SAOB (1900), spalt B 350, band 3, samt ”Guvernante,” SAOB (1929), spalt G 1385, band 10.

systemet tog elever från inrättningar som hade större rätt till dem. Man talade om löparpräster och ”raballer” och varnade för okvalificerade yrkesutövare på samma sätt som man invände mot bönhasar.²⁰ Uttrycket ”bönhas”, en hantverkare utanför skräet, användes ibland explicit som beteckning för obehöriga lärare.²¹ Denna tidigmoderna terminologi leder osökt in i det konsumtionshistoriska perspektivet: undervisning kunde ses som ett hantverk eller något som salufördes. Både hantverk och försäljning styrdes av privilegier, åtminstone om verksamheten var mer specialiserad, och privilegierna försvarades mot utomstående.

Uppenbarligen uppfattade de som talade om bönhasar, raballer och löparpräster att obehörig verksamhet måste kringskäras. Privatundervisning blev här den offentliga undervisningens konkurrent och man tillgrep de medel man hade för att värna kompetens och privilegier. Privilegietsperspektivet innebar att kvalitet och yrkesskicklighet ansågs garanterad av skråtillhörigheten – eller i det här fallet, av konsistoriets godkännande eller anställning vid den offentliga läroinrättningen. Vid ett möte 1733 (åtta månader innan förordningen) tog Stockholmskonsistoriet upp skolpersonalens klagomål på ”de mångfaldige til Scholarnes förfång och ungdomens skada af allehanda slags folk, här i Staden egenwilligt inrättade Pædagogier” och diskuterade hur detta självsvåd kunde stävjas.²²

Skolorna uppfattade alltså intrånget i verksamheten som ett problem. Det synsättet överfördes i någon mån till konsistoriets syn på privatundervisningens funktioner och bidrog möjligen till att den kungliga förordningen utfärdades. Men de uttalade skälen till förordningen var främst religiösa. Till privatlärarproblematiken hörde nämligen ortodoxins oro för att privatlärare kunde vara påverkade av väckelserörelsen, något som syns i källorna från 1730-talet. Enligt förordningens inledning hade konsistoriet i Stockholm uppmärksammat att vissa av privatlärarna saknade tillräcklig grund i kristendomen och var besmittade av religiösa villfarelser.²³ När Stockholms storskola i sin journal 1734 noterade att förordningen publicerats, så kopplades den uttryckligen till det ”Dippelska owäsendet”, den kyrkokritiska väckelse som fått vind i seglen sedan radikalpietisten Johann Conrad Dippels besök i Stockholm några år tidigare.²⁴

Undervisningens religiösa funktion hörde samman med kyrkolagens kunskapskrav, men kraven på renlärighet skärptes av att lärarna ansågs uppfostra eleverna. Föreställningen att lärare ansvarade för sina elevers moral var inte reserverad enbart för dem som undervisade små barn; samma uppfattning uttrycktes i Uppsala

20 D. Sjöstrand (1882), 4ff, 10ff, 17ff, 28, 38, 50–54, 62ff. Uttrycket ”raballer” är en variant av ”ribald,” här närmast i betydelsen ”skolyngling eller student som strök omkring (under förevändning att samla understöd till fortsatta studier) eller olovligen meddelade undervisning,” även att jämföra med ”driftedjäkne” (”Drift,” SAOB (1922), spalt D 2123, band 7; ”Ribald,” SAOB (1958), spalt R 1705, band 22 och Platen (1981), 102).

21 D. Sjöstrand (1882), 152.

22 Stockholms domkapitel, protokoll 1733-03-14, § 20, Stockholms domkapitels arkiv (SDA), AI, vol. 86, s. 195, Stockholms stadsarkiv (SSA).

23 *Kongl. Maj:ts nådige Förordning. Hwarefter så wäl Præceptorer, Som de, Hwilka behöfwä deras Tienst, sig häädanefter hafwa i underdånighet at rätta* (1733-11-13).

24 *Stockholms storskolas journal*, red. Severin Solders och Albert Wiberg, Årsböcker i svensk undervisningshistoria 83–84 (1951), 132. Jämfört med äldre pietistiska inriktningar var radikalpietismen mer kritisk till organiserad religion och den etablerade kyrkan.

universitets konstitutioner från 1655.²⁵ Det oupplösliga bandet mellan religion och moral var under den tidigmoderna tiden något självklart, men som idag är nödvändigt att påminna om. Föräldrar och förmyndare tillhölls i religionsplakatet 1667 att vara försiktiga när de anställde privatlärare, så att de inte råkade ut för någon med avvikande religiösa idéer. En sådan lärare kunde ”sin wilfahrelses Förgifft lätteligen sine underhafwande Discipler anblåsa”, och även sprida giftet till andra.²⁶ Kungl. Maj:t krävde i förordningen 1733 att en privatlärare kunde uppvisa behörigt *testimonium academicum*, ett intyg från universitetet över sina framsteg i studierna, sitt gudfruktiga, ärbara och nyktra leverne, samt att han inte var känd för avvikande religiösa yttringar. Gymnasister och djäknar skulle inte anlitas som privatlärare om de saknade referenser från läroverksortens biskop och domkapitel. Här kan noteras att förordningen förutsätter att privatlärarna vanligen var universitetsstuderande och alltså av manligt kön. När de så kallade pedagogerna omnämndes sades emellertid att de fick drivas av personer som fått tillstånd av konsistoriet. Det öppnade även för icke-akademikers och kvinnors undervisningsverksamhet.²⁷

Den kungliga förordningen sändes i mars 1734 till landets olika domkapitel, som uppmanades agera.²⁸ Konsistoriet i Stockholm delade upp arbetsbördan församlingsvis. Alla lärare som var inskrivna vid ett universitet förmanades att inte stanna borta länge från studierna om de ville behålla sina studentprivilegier, men om de behövde undervisa skulle de uppvisa testimonium, presentera sig för kyrkoherden samt hålla sig till sin församling.²⁹ Även under åren 1735 och 1736 samlade konsistoriet in uppgifter på snarligt sätt.³⁰

De på detta sätt sammanställda uppgifterna ger oss 357 individuella privatlärare, drygt 600 uppdragsgivare och cirka 1 000 elever.³¹ Inventeringen uppger lärarnas namn, bakgrund (studentnation, födelseort, universitet, kön, civilstånd), bostad, uppdragsgivare (namn, kön, yrke), om de höll egna skolor (pedagogier) eller undervisade mindre grupper, antal elever (ålder, kön, många gånger namn), var undervisningen bedrevs, undervisningens innehåll och ibland även hur avancerade de respektive eleverna var. Ibland är uppgifterna utförligare, andra gånger knapphändiga eller bristfälliga. Hälften av lärarna uppgav elevantalet, så det totala antalet privata elever kan antas ha varit bortåt 2 000.

Stadens befolkning ökade under 1700-talet till följd av inflyttning (krigsflyktingar, återvändande soldater, arbetskraft till manufakturerna), men långsamt eftersom dödligheten var hög. Däremot ökade de offentliga skolorna inte nämnvärt under denna tid, varken till antal eller storlek, medan de privata skolorna ska ha blivit fler

25 Se kap. XXIII ”Om studenternas leverne och seder” i ”1655 års konstitutioner” (övers. av Krister Östlund), i *Promotionsfesten i Uppsala den 27 maj 2005*, red. Per Ström (Uppsala universitet, 2005), 132–41.

26 K. M:ts Religions Placat 1667-03-19, se Anders Anton von Stiernman, *Samling utaf åtskilliga, tid efter annan, vtkomna kongliga stadgar, bref och förordningar, angående religion* (1744), 119f.

27 *Kongl. Maj:ts nådige Förordning* (1733-11-13).

28 Kunglig skrivelse till domkapitlet i Stockholm, dat. 1733-11-13, uppläst i domkapitlet 1734-03-06, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

29 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-04-22, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA). Detta protokoll har, liksom en del andra, arkiverats i serien Handlingar (EIII).

30 Stockholms domkapitel, Handlingar 1736, SDA, EIII, vol. 85, nr 13 (SSA).

31 Siffrorna är preliminära och kan komma att ändras något då individerna identifieras, så långt detta är möjligt. Det bör dock inte nämnvärt påverka resonemangen i denna artikel.

och större.³² Utbildningshistorikern Bengt Sandin räknar med att 15 procent av befolkningen i Stockholm var mellan 5 och 14 år gamla (i skolåldern) under sent 1600-tal.³³ Stockholm beräknades under åren 1734–36 ha strax under 52 000 invånare,³⁴ vilket antyder att det fanns 7–8 000 barn i skolåldern. Beräkningar av elevantalet i offentliga skolor ger varierande utfall, men antalet torde aldrig övergå 1 000 under 1700-talet.³⁵ Det var ovanligt att barn gick så länge som ens tre år i skolan. Skolgången var troligen sporadisk medan den pågick, och pojkarnas skolgång prioriterades. Av de offentliga skolornas elevförteckningar framgår vidare att det var de fattigaste barnen som skrevs in där. Men även om det alltså inte behövdes plats för 8 000 barn är det uppenbart att de offentliga skolorna inte kunde täcka hela undervisningsbehovet, oavsett vilka andra motiv som kan ha funnits att välja privata lösningar. För att tala med Thomas Töpfer var det nödvändigt att det fanns både privata och offentliga aktörer på marknaden.³⁶

Redan 1882 konstaterade David Sjöstrand i sin studie av Maria skola att privatlärare spelat en ”särdeles viktig roll i [Stockholms] skolhistoria”, och ansåg att hela skolbildningen under sent 1600-tal kom i ”privatpræceptorernes våld”. Enligt kyrkoherden Myliander 1663 var det ”de, som något låtsas vara” som anställde privatlärare, medan rektor Ericus S. Lundius 1674 konstaterade att ”de, som något kunde förmå” hellre höll privatlärare än satte sina barn i offentlig skola.³⁷ Här framgår att privatundervisningen för lärarkåren kunde ha funktionen att konkurrera ut den offentliga skolan och för uppdragsgivarna, funktionen att höja hushållets status.

Att offentliga skolor, prästerskap och överhet utmålade privatundervisningen som ett (potentiellt) problem utgör bara en sida av historien. Det bör poängteras att privatundervisningen ingalunda ansågs ha negativa funktioner i alla sammanhang. Erfarenhet av att ha undervisat privat framställdes som en merit av dem som sökte tjänst vid offentliga skolor, och de som antogs som privatlärare i krigstid fick ofta ett skyddsbrev av konsistoriet, så att de skulle undslippa värvning.³⁸

Guvernanter förekommer inte i konsistoriets inventering. Anledningen kan vara att de inte var vanliga inne i staden, men troligare är att de inte ansågs konkurrera med de offentliga skolorna, eftersom de främst undervisade döttrar i högreståndsfamiljer. Inte heller har påbudet om inventering verkat gälla kvinnliga lärare som drev pensionat, eller räkne-, rit- och språkmästare, vilka förekom i större städer vid denna tid.³⁹ De senare uppfattades troligen inte ha samma inflytande på elevernas religiösa fostran, kanske för att deras elever antogs vara äldre.

32 Hammar (1981), 69; (1961), 199–202.

33 Sandin (1986), 95–98, 143.

34 *Befolkningen i Stockholm 1252–2005: Från 1721 enligt stadens statistiska årsböcker* (Stockholm: Utrednings- och statistikkontoret, 2005), 55.

35 Stridsberg (1880), 50f; W. Sjöstrand (1961), 181–87; Hammar (1981), 22f, 47f. Det var i de offentliga skolorna som finska flyktingbarn hamnade 1711–20, Björling (1913), 169; D. Sjöstrand (1882), 107.

36 Töpfer (2012), t.ex. 148, 170, 182f.

37 D. Sjöstrand (1882), 18f, 38, 53f, 62. Sjöstrand har gjort bruk av flera privatlärarinventeringar i Stockholm, dock inte den inventering som ligger till grund för föreliggande studie. Han räknar, 154f, fram till 1748 aldrig med fler än 133 privatlärare i hela Stockholm.

38 D. Sjöstrand (1882), 142ff, 153.

39 Hammar (1981), 55, 61, 67 f.

Vilka var privatlärarna?

Majoriteten av privatlärarna var studenter (97 procent), men de behövde inte ha studerat någon längre tid; det var möjligt att skriva in sig vid ett universitet och direkt därpå söka tjänst som privatlärare. I några fall har de kommit till Stockholm direkt från läroverket, utan akademiska intyg. Men det var inte ovanligt att de hunnit läsa vid akademien under ett eller några år och enstaka hade universitetsexamen (filosofie kandidat eller magister). Ett fåtal stod vid sidan av det svenska akademiska systemet (sju kvinnor, sex militärer, samt 20 tyskar, som dock ofta hade universitetsbakgrund).

Det fanns en uppfattning om att privatlärare som var studenter skulle vara ogifta. Uppfattningen rymde, eller byggde på, att arbetet antogs vara en provisorisk sysselsättning fram till de egna studiernas avslutning. Man kan uttrycka det som att äktenskap och permanent sysselsättning ansågs höra samman, medan ett tillfälligt arbete som privatlärare hörde till tiden innan äktenskaps ingående. Studenten Nils Diurling, som drev en pedagogi, blev i april 1734 tillsagd att skaffa sig testimonium. I oktober, då han kallas ”gifter dreng”, frågade konsistoriet vad han tänkt som försatt sig i ett sådant tillstånd. Han förmanades då att lämna barnen och be ärkebiskopen om hjälp att få tjänst vid någon publik skola. Diurling kunde senare uppvisa ett brev från sin nationsinspektör i Uppsala, teologiprofessor Olof Celsius d.ä., som skrev att Diurling på grund av att han saknade medel ännu en tid behövde ägna sig åt ”Barns informering i Stockholm”, men att han sedan skulle återvända till universitetet för att fullfölja sina väl påbörjade studier.⁴⁰ För manliga lärare som inte var studenter var kraven mildare. En gift man, som var funktionshindrad, sjuklig eller fattig, kunde få konsistoriets uttalade tillstånd att undervisa, såsom Johan Hussberg, ”en gammal ofärdig man och gifter”, vilken hade drivit en pedagogi i fjorton år och fick lov att fortsätta ”för sin siukdom och fattigdom skull”.⁴¹

Medan alltså flertalet av de manliga lärarna var ogifta var de kvinnliga lärare som förekommer i detta material antingen gifta eller änkor.⁴² Alla är inte namngivna. Vid sidan av Brita Drake, Maria Elisabeth Ibendorff och Catharina Fleischer nämns *en repslagargesälls hustru, en timmermans hustru* och *änkor* efter namngivna män.⁴³ Dessa kvinnliga lärare drev ofta egna skolor och hämtade rimligen sin auktoritet i att de var gifta eller änkor. Förvisso är antalet undervisande kvinnor i inventeringen för litet för att formulera slutsatser utifrån deras civilstånd, men som modern forskning kunnat visa var civilståndet under tidigmodern tid ofta en viktigare faktor än kön när det handlade om vilket arbete och vilka uppgifter en person ansågs kunna utföra; så var arbetsledning ett

40 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-04-22, informatorer i Klara nr 25, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA); Stockholms domkapitel, protokoll 1734-10-15, informatorer i Klara nr 29 (ibid.); ”Förteckning uppå de Studenter som finnas utj S:t Clarae Församling,” odat., student nr 41 (ibid.). Celsius brev i kopia (ibid.).

41 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-04-25, privatlärare i Gamla stan nr 26, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

42 Att jämföra med Åhlman (2019) som funnit att det förekom att ogifta kvinnor undervisade även om det var mindre vanligt. De han observerat var verksamma på landsorten och undervisade i det hushåll där de tjänade.

43 Drake, Ibendorff och Fleischer, se Stockholms domkapitel, protokoll 1734-03-11, § 1, SDA, AI, vol. 87, s. 266f (SSA); ”En repslagargesälls hustru” och ”En Timmermans Hustru,” se Stockholms domkapitel, protokoll 1734-04-22, privatlärare på Kungsholmen, nr 2–3, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA); ”Afdne underofficeren Holmstens Encka” och ”Kongl. Laqueijen Lindmans Enckia,” se Lista på privatlärare i Maria Magdalena församling (ibid.). Alla manliga lärare står inte heller nämnda vid namn, t.ex. anges att ”hos Grefwinnan Rensmaul är en Jesvit, som har många Discipular,” se ”Förteckning uppå de Studenter som finnas utj S:t Clarae Församling,” nr 64, odat., (ibid.). År 1735 tas till handlingarna att ”Cammerherren gref Taubes Informator, will först göra sig underrättat, hwarföre hans Namn skal bli uppskrifwit,” se ”Förteckning uppå de Studenter som finnes i S:t Clarae Församling,” dat. 1735-11-12, SDA, EIII, vol. 85, nr 13 (SSA). Man kan förutsätta att angivandet av arbetsgivare, bostadsadress och/eller make ofta fungerat som tillräcklig identifikator i samtiden.

område där gifta män och kvinnor dominerade, medan tungt kroppsarbete och arbete i underlydande ställning oftare utfördes av ogifta. Arbetsfördelningen kan bland annat kopplas till hushållsorganisationen, där tjänstefolk som bodde i hushållet förväntades vara ogifta.⁴⁴ Att driva en privat skola är en form av arbetsledning, ett arbete som kräver auktoritet. Den som undervisade barn som guvernant eller informator i sin arbetsgivares hem ansågs arbeta i underlydande ställning, och borde därför vara ogift. Att kvinnorna i detta källmaterial var gifta eller änkor och att ingen av dem undervisade inom ramen för någon annans hushåll följer denna logik, och bör därför inte, trots det ringa antalet belägg, betraktas som en slump.

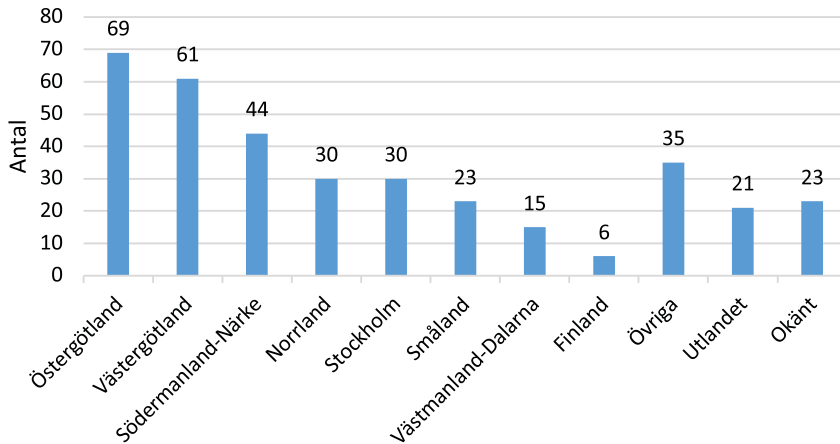
Var fanns lärarna och var verkade de?

Att ligga vid universitetet var kostsamt och det var inte alls ovanligt att studenter, efter inskrivning vid lärosätet, tog anställning som informator på annan ort. Sedan tidigare är det känt att studentantalet alltid bestod av en stor andel inskrivna men icke närvarande.⁴⁵ Att undervisa som privatlärare innan inskrivning vid akademien var möjligt, men det torde ha varit fördelaktigare att först skriva in sig och *bli student*; den positionen gav bättre anställningar och hjälp kunde fås av universitetslärare och nationskamrater att hitta en bra plats.

44 Maria Ågren red., *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society* (New York: Oxford University Press, 2017). Se även Amy M. Froide, *Never Married: Singlewomen in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2005); Judith Bennett och Amy Froide, *Singlewomen in the European Past, 1250–1800* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999); Julie De Groot, Isabelle Devos och Ariadne Schmidt, red., *Single Life in the City 1200–1900* (Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2015); Bridget Hill, *Women Alone. Spinsters in England 1660–1850* (New Haven: Yale University Press, 2001), och jämför Conny Blom, ”Husmoder och lärmoder: Om kvinnliga befattningshavare vid Stockholms barnhus,” *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, red. Eva Österberg (Stockholm: Atlantis, 1997), 170–95.

45 Jonas L. son Samzelius, ”Studentliv och nationer under 1600- och 1700-tal,” i *Uppsalastudenten genom tiderna* (Uppsala: Lundequistska, 1950), 21ff; Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia* 2:2 (Uppsala: Univ., 1909), 92f, 390f; idem, *Uppsala universitets historia* 3:2 (Uppsala: Univ., 1914), 570f, 575ff.

Figur 1: Privatlärarnas härkomst (n=357)

Grafen visar samtliga lärare som tas upp i konsistoriets inventeringar, studenter såväl som militärer och kvinnor, oavsett om de arbetade i ett hushåll eller drev en egen skola. Indelningen motsvarar i princip de studentnationer som fanns, även när det handlar om icke-akademiker vars härkomst har angivits. Till kategorin "Norrland" har förts Ångermanland, Jämtland, Medelpad, Västerbotten och Gästrikland-Hälsingland. Lärare från finska rikshalvan står tillsammans. Lärare från utlandet var företrädesvis tyska och baltiska.

Flertalet undervisande studenter var, föga förvånande, inskrivna i Uppsala, det närmast belägna universitetet; undervisande Åbo- och Lundastudenter sökte sannolikt anställning på för dem mer närliggande orter. Inventeringen ger uppgifter om lärarnas ursprung, vanligen tillhörighet till studentnation (se figur 1).⁴⁶ Påfallande många (ca 40 procent) kom från Östergötland eller Västergötland, vilket ger stöd åt iakttagelsen att vissa läroverksstäder hade en stark informatorstradition. Magnus von Platen berör detta i sin studie av skolinformationen, och visar att privatundervisning var ett väl integrerat element i det offentliga undervisningssystemet i exempelvis. Linköping, Skara och Växjö,⁴⁷ där eleverna såväl tillhandahöll som konsumerade undervisning, det senare i både privat och offentlig form.

Lärarnas nationalitet var inte ett problem för inventeringen 1734–36. Några decennier tidigare, när fler tyska studenter undervisade i Stockholm, var fokus på dem större. I ett religionsplakat från 1667 lyftes faran med "främmande" studenter från andra orter som kom till Sverige, om vilka man inte kände till något – eftersom de var just *främmande*.⁴⁸ Stadsfiskalen fick 1705 i uppdrag att uppteckna främmande studenter och deras lärjungar. I första hand har oron väckts av risken att utländska lärare eventuellt inte var goda lutheraner.⁴⁹

46 Då fler av individerna identifieras kan proportionerna komma att ändras något, men det förändrar knappast huvud bilden.

47 Platen (1981), 6f, 11ff, 16ff, 28–32, 94ff.

48 K. M:ts Religions Placat (1667-03-19), se Anders Anton von Stiernman, *Samling utaf åtskilliga, tid efter annan, vtkomna kongliga stadgar, bref och förordningar, angående religion* (1744), 119f.

49 D. Sjöstrand (1882), 153f.

Tabell 1: Privatläraernas bostadsorter

Stadsdel	Antal	Fördelning
Gamla Stan, Riddarholmen	82	22%
Norrmalm, Kungsholmen, Skeppsholmen	166	44%
Ladugårdslandet	28	7%
Södermalm	90	24%
Icke-territoriella församlingar	15	4%
Summa: 381		

Genom att konsistoriet antecknade var privatläraerna bodde är det möjligt att jämföra i vilken utsträckning de verkade i olika delar av Stockholm. Eftersom vissa av lärarna hann flytta under 1734–36 är antalet bostadsorter högre än antalet lärare.

Källorna meddelar ofta lärarnas bostadsort, vilken församling de tillhörde, eller vilken kyrka de gick till, vilket möjliggör en inplacering i stadsbilden av var de var verksamma (tabell 1). Privatlärare fanns i alla stadsdelar, de flesta på Norrmalm, därefter på Södermalm och i Gamla stan, men en andel av dem bodde också på Ladugårdslandet och Kungsholmen. Kvinnorna återfinns i Maria Magdalena församling på Södermalm (5) eller på Kungsholmen (2). Maria Elisabeth Ibendorff hörde till den icke-territoriella tyska församlingen, men bodde i Maria Magdalena.

Vilka var konsumenterna?

Uppgifter om eleverna har lämnats vid 190 tillfällen, av motsvarande ungefär hälften av lärarna. En del lärare brister i utförlighet, som Eric Edberg, som undervisade två av bokhållare Krooks barn och sex ytterligare, oidentifierbara.⁵⁰ Andra ger uppgifter i detalj om antalet elever, kön, ålder och hur avancerad respektive elev är. Försiktigt hållna beräkningar av de inlämnade uppgifterna resulterar i nästan 1 000 privatundervisade barn (996). Om de lärare som inte lämnat uppgifter höll motsvarande mängd elever så kan det, vid mitten av 1730-talet, ha funnits cirka 2 000 privatelever i Stockholm, eller dubbelt så många som antalet utbildningsplatser i offentliga skolor.

De yngsta eleverna hade ännu inte fyllt sex år, men vanligen var de 8–15 år gamla, i samma ålder som elever i den offentliga primär- och sekundärutbildningen, och ungefär i samma ålder som nyantagna lärlingar, pigor och drängar. En femtedel av de elever där könet anges var flickor, vilket är mer än inom det offentliga utbildningssystemet. Vuxna privatelever förekom, som den 26-åriga Anders Berg, benämnd västindiefarare.⁵¹ Även några av privatläraerna anlidade själva privatlärare under vistelsen i Stockholm. Då konsistoriet uppmanade studenten Sven Warling att göra sig av med sin pedagogi för att han försummade sina egna studier, framgår det att han fick undervisning av magister Petrus Zetterling, dåvarande rektor i Franska skolan och privatlärare åt ytterligare fem studenter (varav en, Conrad Svan, dessutom anlidade språkmästaren Anders Muræus).⁵²

50 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-04-22, privatlärare i Klara nr 22, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

51 Lista på elever, inlämnad av Chr. H. Seelmann, dat. 1734-03-09, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

52 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-03-11, § 1, SDA, AI, vol. 87, s. 256f, 257, 261f, 262f, 272, 274 (SSA).

Uppdragsgivarna var ofta barnens föräldrar, ibland andra släktingar och förmyndare. En granskning av dem ger upplysningar om elevernas sociala bakgrund. Några personer återkommer som uppdragsgivare åt flera privatlärare, liksom några lärare återkommer hos flera uppdragsgivare. Räknat utifrån förekomster (varje omnämning i källsamlingen, oavsett om en individ återkommer vid olika tillfällen) finner vi 610 uppdragsgivare med någon slags beteckning. Det finns strax över 200 *olika* beteckningar i materialet, mestadels yrkesbeteckningar men även titlar som greve, herr, fru, madam och änka.

En överväldigande majoritet av dessa bildningskonsumenter var borgare och ofrälse ståndspersoner, eller om man så vill, hörde till den framväxande medelklassen.⁵³ Ett drygt fyrtiotal var adliga och ett tiotal hörde till prästeståndet. Uppdragsgivare från de lägre skikten förekom, liksom i de publika skolorna: gesäller, drängar, gardeskarlar, sjömän, fattiga änkor och föräldralösa barn. Kvinnliga uppdragsgivare omnämns 45 gånger och var änkor eller hustrur, och inte enbart fattiga.

När man räknar yrken och näringar så står handel och hantverk för sammanlagt 241 omnämningen, och här återfinns den enskilt vanligaste yrkestiteln, handelsman (37 omnämningen), vid sidan av flera hökare, kryddkrämare, bryggare, källarmästare och deras änkor. Men här förekommer även, fast inte lika frekvent, skomakare och skoflickare, trädgårdsmästare, bagare, slaktare, snickare, sadelmakare, tobakspinnare, tröjvävare, murare, med flera. Den näst största gruppen är ämbetsmän och civila tjänstemän (som kan vara såväl adliga som ofrälse), från hovrättsråd till brovaktare, med sammanlagt 163 omnämningen, där den vanligaste titeln är sekreterare (25 omnämningen).

Militärer förekommer från gardeskarlar till fältskärer och officerare. Flera uppdragsgivare arbetar vid hovet i olika positioner, såsom kammarherrar, inköpare, etc. Att Stockholm var en hamnstad är också tydligt med skeppare, styrmän, sjömän, fiskköpare och sillpackare. Få uppdragsgivare arbetade inom kyrkan, men trots allt några stycken, såsom komministrar och klockare. Detta är intressant med tanke på att dessa yrkeskategorier själva, mer eller mindre, räknades som lärare.

Hur gick undervisningen till?

Varje lärare undervisade i genomsnitt fem barn, men gruppstorlekarna sträckte sig från en elev upp till enstaka grupper om 19 elever; grupper på 6–11 elever var inte ovanliga. Enkönade grupper undervisades av en lärare av samma kön, men både kvinnliga och manliga lärare undervisade blandade grupper. Det gällde både då lärarna hade hand om syskongrupper och i andra sammanhang, som vi kan se av konsistoriets noteringar om hustru Brita Drake, som 1734 hade tio disciplar av bägge könen,⁵⁴ liksom av regementskommissarie Brodins lista över sina elva disciplar, såväl pojkar som flickor.⁵⁵

Vardagen för elever och lärare beskrivs ibland mycket detaljerat. Beskrivningarna tyder på att den privata undervisningen varierade i omfång: långa dagar och sexdarsvecka (vilket liknar den publika undervisningen), eller enbart onsdag och lör-

53 Att medelklassen vann en allt starkare ställning, särskilt i städerna, torde vara bekant. En fördjupad diskussion om detta tema skulle emellertid här bära alltför långt.

54 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-03-11, § 1, SDA, AI, vol. 87, s. 266f (SSA).

55 Lista inlämnad av Brodin, dat. 1734-04-22, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

dag, eller deltagande endast i delar av undervisningen. Catharina Johansdotter lärde några flickor att läsa och sticka, vilket kan betyda att sy, brodera eller avse den moderna sticktekniken.⁵⁶ Auskultanten Jacob Forssell undervisade färgaren Frauendorffs nioårige son i Luthers katekes, Joachim Langes *Verbesserte und erleichterte lateinische Grammatica* (1726), ett kompendium av Johann Amos Comenius, en publikation av Johann Hübner, troligen *Herr Johann Hübners Kortta inledning til then politiska historien* (1721), samt att räkna och skriva.⁵⁷ De ämnen vari eleverna undervisades varierade alltså. Generellt kan man säga att privatundervisning kunde innebära att lära sig kristendomskunskap, att läsa, skriva och räkna, svenska, tyska, franska, latin, handelskunskaper, geografi, universalhistoria samt handarbete.⁵⁸ De viktigaste skillnaderna mellan publik och privat undervisning var möjligheten till mer individuell undervisning i den privata och att flickor oftare hade tillträde.⁵⁹

Som ett mått på hur avancerade eleverna är anges ibland till vilka böcker de hunnit, hur långt de hunnit i dem, eller hur de används. Studenten Petrus Enroth lämnade 1734 in en förteckning på pitscherstickare (sigillgravör) Ferltdts barn, två pojkar och en flicka, sonen till tobaksspinnaren Andersin, och sonen till en fänrik vid Nylands regemente, samt tillfogade att pojkarna var sex–sju år gamla och lärde sig läsa svenska innantill, medan flickan var åtta år, läste i Bibeln och läste katekesen utantill på tyska.⁶⁰ Studenten Johan Bymarcks förteckning omfattade elva barn, sex flickor (sju–elva år) och fem pojkar (fem–tolv år). De tre minst försigkomna, två vaktmästarbarn, en sexårig pojke och en tioårig flicka, samt den 5½-årige sonen till en gardeskarl, kunde ABC-boken och lilla katekesen, medan de övriga uppgavs behärska så väl Luthers som Svebilus' katekeser.⁶¹ En av uppdragsgivarna, handelsmannen Peter Suthoff, meddelade att hans nioårige son räknade, skrev, läste latin, Svebilus' katekes samt kunde på tyska explicera Luthers förklaring av Paulus' brev till galaterna. Den sexårige brodern läste utantill (hade alltså memorerat) Luthers katekes, bibelspråk, ordspråk, verser och psalmer samt skrev i den tyska ABC-boken. För en handelsman som Suthoff, som tidigare varit verksam i Viborg, var det rimligt att stor vikt lades vid tyska språket, men som framgår lärde sig den äldre sonen även latin.⁶² Studenten Lars Linden undervisade tio barn mellan sex och tolv år gamla. De tre elva-tolvåringarna läste Cornelius Nepos (en romersk författare som ofta förekom i undervisning), teologen Matthias Hafenreffers *Compendium doctrinae*, grekisk grammatik och räknade ”i Regula de tri i hela tal”. De yngre fick kristendoms- och

56 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-04-22, privatlärare i Klara nr 34, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA). Stickning i modern bemärkelse förekom vid Stora Barnhuset så tidigt som på 1600-talet, se Gustaf Utterström, *Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen* (Umeå: Universitetsbiblioteket, 1978), 103ff, 110, 115, 126. Om den europeiska stickningens historia, se Irena Turnau, *History of Knitting Before Mass Production* (Warszawa: Akcent, 1991).

57 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-03-11, § 1, SDA, AI, vol. 87, s. 276 (SSA); Lista på lektioner, inlämnad av Jacob Forssell, dat. 1734-03-11, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

58 Utbudet stämmer med vad andra forskare hävdar, se t.ex. W. Sjöstrand (1961), 189f.

59 Jämför med Platen (1981); Wilhelm Sjöstrand, *Pedagogikens historia: 2, Sverige och de nordiska grannländerna till början av 1700-talet* (Lund: Gleerups, 1958); idem (1961).

60 Lista inlämnad av Petrus Enroth, odat., SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

61 Joh. Bymark, ”Förteckning på de barn underteknad har under Information,” dat. 1734-04-22, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA). Olof Svebilus, *Enfaldig förklaring öfver dr Martin Luthers lilla cateches*, stadfästes 1689 för kyrkans undervisning och användes ända till 1810.

62 Intyg från Peter Suthoff, dat. 1734-03-10, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

skrivundervisning.⁶³ Innantilläsning och grundläggande kristendomsundervisning var, som påtalats, något alla skulle kunna. Om det av olika anledningar inte kunde läras ut i hemmet kunde barnen skickas till andra lärare, och i Stockholm fanns det alternativ att tillgå.

ABC-böcker och grammatikböcker fanns i många versioner och kan därför sällan identifieras. Psalmboken, Bibeln, Luthers och Svebilius katekeser användes allmänt i både offentlig och privat undervisning. De författare som privatlärarna särskilt nämnde (Lange, Comenius, Cellarius, Hübner och Hafenreffer) förekom även i offentliga skolor.⁶⁴ Däremot var en författare som Gottfried Arnold en tydlig avvikelse från den offentliga lärobokslitteraturen (och konsistoriet kritiserade privatläraren för att han lät sina elever läsa denne pietist).⁶⁵ De privata eleverna läste alltså i huvudsak samma böcker som man använde i de publika skolorna, även om man bör betänka att lärare som undervisade med hjälp av kontroversiell litteratur kanske inte berättade det för konsistoriet.

Anställningsformernas variation

Inventeringen ger också inblick i lärarnas anställningsformer, även om de ofta flyter in i varandra. Den gängse förståelsen av privatinformation är att en student anställdes som inneboende lärare i ett hushåll och där undervisade ett eller flera av barnen. Så var ofta fallet då uppdragsgivaren tillhörde de bemedlade skikten – man talade då om *förnäma konditioner* och läraren kallades ofta informator. Den sortens anställning kunde leda till en *akademisk kondition*, då läraren tog med sig eleven till universitetsorten, handledde hans studier, uppfostrade honom, ansvarade för deras gemensamma hushåll och samtidigt fortsatte sin egen utbildning. Läraren både utbildade och uppfostrade; även om de elever läraren fick med sig till universitet knappast måste matas och kläs handgripligen så behövdes ändå en äldre persons tillsyn, både vad gällde studier och hushåll.

Till konsistoriet inkom exempelvis Johan Alenius,⁶⁶ som informerat kamrer Widing's son under fem år, varav det senaste i Uppsala, och Johan Forsman som hade akademisk kondition hos en tobaksspinnare.⁶⁷ Av detta, liksom av det övriga källmaterialet, framgår att även ämbetsmän, handelsmän och hantverkare kunde ha inneboende lärare och skicka sina söner till universitetet med informator, även om de flesta privatlärarna inte hade akademiska konditioner.⁶⁸

Den akademiska konditionen kan jämföras med vad Magnus von Platen skrivit om läroverkselever som hade motsvarande ansvar ”på orten” för yngre elever, först och främst som studiehandedare. Den akademiska konditionen uppvisar även släktskap med 1600-talets utrikes studieresor, *peregrinationer*, då unga män reste med elever ut-

63 Lista inlämnad av Linden, odat., SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

64 Skolordningen 1724; se även D. Sjöstrand (1882), 136: Sjöstrand har i fråga om Maria skola gjort nerslag där material funnits; här i året 1710.

65 Stockholms domkapitel, protokoll 1736-02-12, SDA, EIII, vol. 85, nr 13 (SSA).

66 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-03-11, § 1, SDA, AI, vol. 87, s. 258 (SSA).

67 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-10-15, privatlärare i Jakobs församling, nr 5, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

68 Stockholms domkapitel, protokoll 1734-04-25, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA); Stockholms domkapitel, protokoll 1736-02-05, SDA, EIII, vol. 85, nr 13 (SSA); Stockholms domkapitel, protokoll 1736-02-12, (ibid.).

omlands.⁶⁹ Anställningsformen är alltså välkänd, även om de generella villkoren inte är utredda, som exempelvis normal ersättning, hur länge anställningen typiskt varade eller hur vanlig den var.

En gängse modell var att två eller flera hushåll gick samman om att anlita en lärare. Exempelvis berättade studenten Eric Åhring om hur han fått en ”liten Condition” hos en snickarmästare, en kommissarie och en handelsman, som höll informator ”tillsammans för sine barn.”⁷⁰ När flera uppdragsgivare på det sättet engagerade en lärare kunde undervisningen förläggas till något av deras hushåll, men också i en för ändamålet hyrd lokal eller, eventuellt, i lärarens bostad. Studenten Petrus Wimmermarck förklarade i sin inlämnade redogörelse att han sedan två år vistades i kondition hos en regementsfältskär och en bokhållare, som ”i brist af husrum hyrt en Cammar” där Wimmermarck undervisade deras barn samt ytterligare 2–3 elever, barn till en kock.⁷¹

Modellen att anlitas av en krets av uppdragsgivare ligger nära (och kan sannolikt med tiden övergå i) att själv inrätta och driva en privat pedagogi. I flera sådana fall, både då läraren driver en skola och anlitas av ett kollektiv, hör uppdragsgivarna till samma yrkesområde. Ovan citerades förteckningen över regementskommissarie Brodins elever, där föräldrarna benämns svärdsfejare, trumpetare, hovmusikant och kornettska.⁷² Här syns kopplingar till det militära, även för läraren själv, och till musikutövning. Ett ytterligare exempel på möjliga nätverk av uppdragsgivare är Johan Bymarcks pedagogi med elva barn, styvbarn och fosterbarn till något färre uppdragsgivare: två ryttare, två vaktmästare, två gardeskarlar, en fältväbel, en krigskommissarie och en besökare (tulltjänsteman).⁷³ Magnus von Platen berör detta slags privatundervisning och menar att uppdragsgivarna tillhört samma grannskap, släkt- eller vänskrets.⁷⁴ Att döma av uppgifterna i inventeringen kan de också ha beröringspunkter genom sina yrken.

En annan anställningsform var att undervisa i en privatskola som drevs av någon annan. Några av lärarna hade exempelvis arbetat vid Erik Tolstadius fattigskola.⁷⁵ Här närmar sig anställningsformen i själva verket den att vara anställd vid någon av de offentliga skolorna.

Sammanfattning och slutsatser

Privatlärarna var främst studenter och de flesta hörde till Uppsala universitet; de var alltså i stor utsträckning unga, ogifta män. Men det var inte enbart studenter som erbjöd privatundervisning. Ett fåtal kvinnliga privatlärare, änkor eller hustrur, nämns i inventeringen. En del privatlärare var ”av tysk nation”, och var i vissa fall äldre, gifta män. I de fall en student gift sig och fortsatt med privatundervisningen hade konsistoriet ofta invändningar mot hans sysselsättning.

69 Niléhn (1983).

70 Uppgift inlämnad av Erick Åhring, dat. 1734-02-27, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

71 Uppgift inlämnad av Pet. Wimmermarck, dat. 1734-02-27, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

72 Änka/hustru till innehavare av lägsta officersgraden vid kavalleriet, motsvarande fänrik vid övriga truppslag, se SAOB ”kornett, sbst 2) III,” SAOB (1937), spalt K 2450 band 14.

73 Joh. Bymark, ”Förteckning på de barn undertecknad har under Information,” dat. 1734-04-22, SDA, EIII, vol. 83, nr 33 (SSA).

74 Platen (1981), 16.

75 ”Claudius Petrus Carelius Sudermannus /.../ tillika med en Nericus Hagman benämnd läst för de fattige barnen i Tollstadii Schola, och i hans ställe har en annan kommit benämnd Bergman,” prot. 1734-03-11, § 1, SDA, AI, vol. 87, s 260f (SSA). Tolstadius var kyrkoherde i Amiralitetsförsamlingen, som inte låg under Stockholms stads konsistorium, och den fattigskola han och församlingen bekostade kan inte (åtminstone entydigt) anses vara en offentlig skola, se Nathan Odenvik, *Eric Tolstadius. Svenska pietismens centralgestalt under 1700-talet* (Stockholm: Filadelfia, 1942).

Flertalet privatlärare fanns på Norrmalm, där det också låg flera offentliga skolor. Många privatlärare var bosatta på Södermalm och i Gamla stan och en andel av dem bodde på Ladugårdslandet, alla stadsdelar med offentliga skolor. Förekomsten av offentliga skolor hindrade alltså inte förekomsten av privata skolor och informatorsverksamhet. Det var snarare antalet boende (och barn) som styrde hur många skolor och lärare det fanns utrymme för. De flesta som anlätade privatlärare var borgare och ofrälse ståndspersoner, men uppdragsgivare från högre och lägre skikt förekom också. Handel och hantverk var den största yrkeskategorin, följd av ämbetsmän och civila tjänstemän. Kvinnliga uppdragsgivare var änkor och hustrur, aldrig ogifta.

Eleverna inom den privata sektorn var i samma ålder som eleverna inom offentliga skolor, vanligen 8–15 år gamla. Flickor utgjorde en större andel än inom det offentliga utbildningssystemet. De flesta av lärarna, både inneboende lärare och de som drev pedagogier, undervisade mindre grupper än i offentliga skolor. Såväl kvinnliga som manliga lärare undervisade blandade grupper, medan enkönade grupper undervisades av en lärare av samma kön. Kvinnliga lärare förekom, som vi vet, inte inom den offentliga sektorn.

Den privata undervisningen varierade i omfång från heldagar och sexdagsvecka, som i de offentliga skolorna, till enstaka dagar och deltagande i delar av undervisningen. Privatundervisning kunde innebära att lära sig kristendomskunskap, att läsa, att skriva, att räkna, svenska, tyska, franska, latin, handelskunskaper, geografi, universalhistoria samt handarbete. De viktigaste skillnaderna mellan publik och privat undervisning var möjligheten till mer individuell undervisning (mindre grupper och fler ämnen) samt att flickor oftare hade tillträde.

Formerna för privatlärarnas anställning flöt ofta in i varandra; från anställd som inneboende lärare i ett hushåll där de undervisade ett eller flera av barnen; via två eller flera hushåll som gick samman om att anlita en lärare; till privata pedagogier upprättade av lärarna. Under dessa olika former var det vanligt att uppdragsgivarna tillhörde samma yrkesområde eller grannskap. En ytterligare anställningsform var att undervisa i en privatskola som drevs av någon annan. När anställningsformen närmar sig att vara anställd vid någon av de offentliga skolorna ser vi fördelarna med att behandla privat och offentlig undervisning som sektorer på samma bildningsmarknad, i stället för att placera dem i en dikotomi. Det tidigmoderna skolsystemet var en blandning av privat och offentligt, inte ett antingen/eller.

Thomas Töpfers teori om en bildningsmarknad, där både privata och offentliga aktörer verkade, är fruktbar. Den öppnar för komparation mellan det privata och det offentliga, som likheter och skillnader mellan undervisningsformerna inom respektive sektor, och för en klarare analys av rollerna som lärare, elev och uppdragsgivare.

Bakgrunden till inventeringen var komplex, lärarnas kunskaper skulle kontrolleras och de offentliga skolorna skulle skyddas mot konkurrens, men de främsta skälen var religiösa. En god och kvalificerad lärare måste vara religiöst renlärig, eftersom läraren både utbildade och upfostrade.

Frågor som återstår att besvara i framtida undersökningar rör variationer inom privatundervisningen – i vilken utsträckning och i vilka sammanhang var den exempelvis en tillfällig sysselsättning respektive en permanent försörjning? En fördjupad undersökning av undervisningens praktik kan ge viktiga upplysningar, rörande skillnaderna mellan offentligt och privat och vad de haft för betydelse. Vilka motiv hade uppdragsgivarna att välja privata former? När det handlar om konsistoriets in-

venteringar är det en intressant fråga huruvida de undersökte det som den kungliga förordningen efterlyste, kunskapsnivå jämte renlärighet? Fanns det skäl att befara avsteg från ortodoxin? För att besvara flertalet av dessa frågor behövs emellertid kompletterande källor.

En inledande beskrivning av privatundervisningens funktioner för de respektive aktörerna skulle vara att den för lärarna innebar en försörjning och troligen ett sätt att bygga nätverk. För eleverna var funktionerna att ersätta, förbereda för och komplettera offentlig undervisning samt ge en framtida försörjning. För uppdragsgivarna kan funktionerna ha varit familjens framtida försörjning och samtida status. Vänder vi oss till synsätt uttryckta inom det offentliga skolväsendet, kyrkan och staten kunde privatundervisning ha funktionen både av komplement och konkurrent. Undervisning hade vidare generellt funktionen att fostra eleverna till enhetsreligion, vilket också var en anledning till att den privata undervisningen måste sättas under kontroll.

Avslutningsvis kan sägas att privatundervisningen i Stockholm vid början av 1700-talet var betydelsefull i flera avseenden. Antalet lärare, antalet elever, förekomsten av lärare och elever av båda könen, bredden i elevernas sociala bakgrund, variationen i läroämnen och kanske även samspelet mellan privat och offentligt skolväsende talar för att privatundervisningen till och med var viktigare än den offentliga. Det är även uppenbart att berörda myndigheter såg att den fyllde ett behov. Problem påtalades förvisso, men diskussioner och regleringar handlade om att motverka okvalificerad, undermålig eller av andra anledningar olämplig privatundervisning, genom att eliminera enskilda, mindre lämpade aktörer. Att helt förbjuda privatundervisning var aldrig ett alternativ.

Acknowledgements

Artikeln har möjliggjorts av medel från Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Referenser

Ej i tryck

Stockholms domkapitels arkiv (SDA), i: Stockholms stadsarkiv (SSA)

Östholm, Hanna och Benny Jacobsson. ”Informatörer i Stockholm”, 1700-talssällskapets konferens ”Vardagsliv”, Uppsala 2015-05-08 (manuskript).

Östholm, Hanna och Benny Jacobsson. ”Skola i skuggan: Privatundervisning under 1700-talet”, Utbildningshistoriska seminariet, Institutionen för pedagogik och didaktik, Stockholms universitet, 2016-10-27 (manuskript).

Litteratur

”1655 års konstitutioner” (övers. Krister Östlund). I *Promotionsfesten i Uppsala den 27 maj 2005*, red. Per Ström, Uppsala universitet, 2005, 29–145.

Albisetti, James C., Joyce Goodman, och Rebecca Rogers, red. *Girls’ Secondary Education in the Western World: From the 18th to the 20th century*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.

Annerstedt, Claes. *Uppsala universitets historia, D. 2:2, 1655–1718: Universitetets organisation och verksamhet*. Uppsala: Univ., 1909.

Annerstedt, Claes. *Uppsala universitets historia, D. 3:2, 1719–1792: Universitetets organisation och verksamhet*. Uppsala: Univ., 1914.

Appel, Charlotte och Morten Fink-Jensen. *Da læreren holdt skole: Tiden før 1780, Dansk skolehistorie 1*. Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 2013.

Beadie, Nancy. ”Toward a History of Education Markets in the United States: An Introduction.” *Social Science History* 32, nr. 1 (2008), abstract.

Befolkningen i Stockholm 1252–2005: Från 1721 enligt stadens statistiska årsböcker. Stockholm: Utrednings- och statistikkontoret, 2005.

Bennett, Judith och Amy Froide. *Singlewomen in the European Past, 1250–1800*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999.

Bernhardsson, Peter. ”Mästaren och marknaden: 1800-talets privata språkundervisning i Stockholm.” *Praktiske Grunde: Nordisk tidsskrift for kultur- og samfundsvidenskab* 4 (2010).

Bernhardsson, Peter. ”Privatundervisning som familjeföretag i 1800-talets Stockholm.” *Vägval i skolans historia*, nr. 3 (2015).

Bernhardsson, Peter. *I privat och offentligt. Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016.

Björling, Carl. *Katarina skola: Bidrag till kännedomen om Stockholms läroverk*. Stockholm: Norstedt, 1913.

Blom, Conny. ”Husmoder och lärmoder: Om kvinnliga befattningshavare vid Stockholms barnhus.” I *Jämmerdal och fröjdesal: Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, red. Eva Österberg, 170–95. Stockholm: Atlantis, 1997.

Brandon, Ruth. *Other People’s Daughters: The Life and Times of the Governess*. London: Weidenfeld & Nicolson, 2008.

Bratt, Ingar. *Engelskundervisningens framväxt i Sverige: Tiden före 1850, Årsböcker i svensk undervisningshistoria 57*. Uppsala: Fören. för sv. undervisningshistoria, 1977.

Bray, Mark. *The Shadow Education System: Private Tutoring and Its Implications for Planners*. Paris: Unesco, 2007.

- Brouard-Arends, Isabelle och Marie-Emmanuelle Plagnol-Diéval red. *Femmes éducatrices au siècle des Lumières*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007.
- Cohen, Michèle. "Familiar Conversation: The Role of the 'Familiar Format' in Education in Eighteenth and Nineteenth-Century England." I *Educating the Child in Enlightenment Britain: Beliefs, Cultures, Practices*, red. Mary Hilton and Jill Shefrin. Farnham, England: Ashgate, 2009.
- Davidoff, Leonore och Catherine Hall. *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*. London: Hutchinson, 1987.
- De Groot, Julie, Isabelle Devos och Ariadne Schmidt, red. *Single Life in the City 1200–1900*. Basingstoke: Palgrave Macmillan UK, 2015.
- De Vries, Jan. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Froide, Amy M. *Never Married: Singlewomen in Early Modern England*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Hallenberg, Mats och Magnus Linnarsson. "Vem tar bäst hand om det allmänna? Politiska konflikter om privata och offentliga utförare 1720–1860." *Historisk tidskrift* 136, nr. 1 (2016).
- Hammar, Elisabet. *Franskundervisningen i Sverige fram till 1807: Undervisningssituationer och lärare*. Stockholm: Fören. för svensk undervisningshistoria, 1981.
- Hill, Bridget. *Women Alone: Spinsters in England 1660–1850*. New Haven: Yale University Press, 2001.
- Jersdal, Marianne. "Skapt som en guvernant': Något om guvernanter i Sverige ca 1740–1940." *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* 76 (1994), 49–66.
- Johansson, Egil. *The History of Literacy in Sweden: In Comparison With Some Other Countries*, 2nd ed. Educational reports, Umeå 12. Umeå: Univ., 1977.
- K. M:ts Religions Placat (1667-03-19). I *Samling utaf åtskilliga, tid efter annan, vt-komna kongliga stadgar, bref och förordningar, angående religion*, red. Anders Anton von Stiernman. Stockholm: Kungl. Tryckeriet Momma, 1744.
- Kaleen, Gustaf. *Huvuddragen av den svenska handelsundervisningens historia fram till år 1830*. Stockholm: Uppsala universitet, 1952.
- Kongl. Maj:ts nådige Förordning, Hwarefter så wäl Præceptorer, Som de, Hwilka behöfwä deras Tienst, sig hädanefter hafwa i underdånighet at rätta. Stockholm: 1733.
- Krampl, Ulrike. "Éducation et commerce à Paris à la fin de l'Ancien Régime: L'offre d'enseignements de langues modernes." *Histoire de l'Éducation*, nr. 1–2 (2014), 135–56.
- Lawson, John och Harold Silver. *A Social History of Education in England*. London: Methuen, 1973.
- Le Cam, Jean-Luc. "Über die undeutlichen institutionellen Grenzen der Elementarbildung: Das Beispiel des Herzogtums Braunschweig-Wolfenbüttel im 17. Jahrhundert." I *Elementarbildung und Berufsausbildung 1450–1750*, red. Alwin Hanschmidt. Köln: Böhlau, 2005.
- Lindmark, Daniel. 'Sann kristendom och medborgerlig dygd': *Studier i den svenska katekesundervisningens historia*, Album religionum Umense 2, Alphabetica varia. Umeå: Arbetsenheten för religionsvetenskap, Univ, 1993.
- Lindmark, Daniel. *Pennan, plikten, prestigen och plogen: Den folkliga skrivkunnighetens spridning och funktion före folkskolan*, Album religionum Umense 4, Alpha-

- beta varia. Umeå: Institutionen för religionsvetenskap, Univ., 1994.
- Niléhn, Lars H. *Peregrinatio academica: Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet*. Lund: Liber Gleerup, 1983.
- Odenvik, Nathan. *Eric Tolstadius: Svenska pietismens centralgestalt under 1700-talet*. Stockholm: Filadelfia, 1942.
- Platen, Magnus von. "Informatorn." *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* 76 (1994), 35–47.
- Platen, Magnus von. *Privatinformation i skolan: En undervisningshistorisk studie*. Umeå: Umeå universitetsbibliotek, 1981.
- Roche, Daniel. *Les Républicains des lettres: Gens de culture et Lumières au XVIII siècle*. Paris: Fayard, 1988a.
- Roche, Daniel. "Le précepteur dans la noblesse française. Instituteur privilégié ou domestique?" I *Problèmes de l'histoire de l'éducation. Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma – la Sapienza*. Rome: École Française de Rome, 1988b.
- Samzelius, Jonas L:son. "Studentliv och nationer under 1600- och 1700-tal." I *Uppsala studenten genom tiderna*. Uppsala: Lundequistska, 1950.
- Sandin, Bengt. *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*. Lund: Arkiv, 1986.
- Simonton, Deborah. "Earning and Learning: Girlhood in Pre-Industrial Europe." *Women's History Review* 13, nr. 3 (2004).
- Sjöstrand, David. *Maria skola: Ett bidrag till Stockholms skolhistoria*. Stockholm, 1882.
- Sjöstrand, Wilhelm. *Pedagogikens historia 3:1: Sverige och de nordiska grannländerna under frihetstiden och gustavianska tiden*. Lund: Gleerups, 1961.
- Sjöstrand, Wilhelm. *Pedagogikens historia 2: Sverige och de nordiska grannländerna till början av 1700-talet*. Lund: Gleerups, 1958.
- Smith, Woodruff D. *Consumption and the Making of Respectability, 1600–1800*. New York: Routledge, 2002.
- Solders, Severin och Albert Wiberg, red. *Stockholms storskolas journal*. Årsböcker i svensk undervisningshistoria 83–84 (1951).
- Stiernman, Anders Anton von, red. *Samling utaf åtskilliga, tid efter annan, vtkomna kongliga stadgar, bref och förordningar, angående religion*. Stockholm: Kungl. Tryckeriet Momma, 1744.
- Stridsberg, O. A. *Anteckningar till en historik öfver Klara skola i Stockholm 1649–1880*. Stockholm: I. M. Göthes bokh., 1880.
- Svanberg, Ingvar och Mattias Tydén. *Tusen år av invandring: En svensk kulturhistoria*. Stockholm: Gidlund, 1992.
- Svenska akademiens ordbok, SAOB, <https://www.saob.se/>.
- Töpfer, Thomas. "Das niedere Schulwesen zwischen vormodernen Bildungsstrukturen und aufgeklärten Reformmassnahmen im 17. und 18. Jahrhundert." I *Erleuchtung der Welt. Sachsen und der Beginn der modernen Wissenschaften*, red. Detlef Döring. Dresden: Sandstein, 2009.
- Töpfer, Thomas. "Schulwesen und städtische Gesellschaft. Grundprobleme der Bildungsgeschichte des 18. Jahrhunderts am, Beispiel Leipzigs." *Historisches Jahrbuch* 127 (2007), 175–207.
- Töpfer, Thomas. *Die 'Freyheit' der Kinder. Territoriale Politik, Schule und Bil-*

- dungs-vermittlung in der vormodernen Stadtgesellschaft. Das Kurfürstentum und Königreich Sachsen 1600–1815.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2012.
- Turnau, Irena. *History of Knitting Before Mass Production.* Warszawa: Akcent, 1991.
- Utterström, Gustaf. *Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen.* Umeå: Universitetsbiblioteket, 1978.
- Ågren, Maria, red. *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society.* New York: Oxford University Press, 2017.
- Åhlman, Christoffer. *Mötet med det skrivna ordet: Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet.* Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2019.